ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય અઢારમો

ગીતાનો આ છેલ્લો અધ્યાય છે. તેના પૂર્વાર્ધમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અનેક પ્રશ્નોનું સમાધાન આપેલું છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ગીતાથી શો લાભ છે તે દર્શાવી ગીતાનો ઉપસંહાર કર્યો છે. સત્તરમા અધ્યાયમાં આહાર, તપ, દાન અને શ્રદ્ધાના વિવિધ પ્રકાર દર્શાવીને તે સૌનાં સ્વરૂપ સમજાવ્યાં છે. તે જ સંદર્ભમાં ત્યાગના પ્રકાર દર્શાવવા હજી બાકી છે. મનુષ્ય જે કંઈ કરે છે તેની પાછળ કયું કારણ છે ? કોણ કરાવે છે. ભગવાન કરાવે છે કે પ્રકૃતિ આ પ્રશ્ન આરંભથી જ હતો. એના પર આ અધ્યાયમાં ફરી પ્રકાશ પાડ્યો. આ જ રીતે વર્ણવ્યવસ્થાની પણ ચર્ચા થઈ ચૂકી હતી. સૃષ્ટિમાં તેના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ આ અધ્યાયમાં દર્શાવ્યું છે. અંતમાં ગીતાથી મળનારી વિભૂતિઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

પાછલા અધ્યાયમાં અનેક પ્રકરણોનું વિભાજન સાંભળીને અર્જુને પોતે એક પ્રશ્ન કર્યો કે આપ ત્યાગ અને સંન્યાસને વિભાગ સહિત કૃપા કરી બતાવો.

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

અર્જુને પૂછ્યું : ‘હે મહાબાહો, હે હૃદયના સ્વામી, હે કેશિનિષૂદન, હું સંન્યાસ અને ત્યાગના સાચા સ્વરૂપને અલગ અલગ રીતે વિસ્તારથી જાણવા ઇચ્છું છું. પૂર્ણ ત્યાગ સંન્યાસ છે. એમાં સંકલ્પો અને સંસ્કારોનું પણ સમાપન છે અને તે પહેલાં સાધનાની પૂર્તિ માટે ઉત્તરોત્તર આસક્તિ છોડવી એનું નામ ત્યાગ છે. અહીં બે પ્રશ્નો છે. પ્રથમ, હું સંન્યાસના તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છુ છું અને બીજું ત્યાગના તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છું છું. તે વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા :

श्री भगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

અર્જુન ! કેટલાક પંડિતો કામ્ય કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે. જ્યારે કેટલાક વિચારશીલ પુરુષો કર્મ-ફળના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्म्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

કેટલાક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે બધાં જ કર્મો દોષયુક્ત છે, આથી તેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. જ્યારે બીજા કેટલાક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્યાગવા યોગ્ય નથી. આમ, અનેક મતો પ્રસ્તુત કરીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો નિશ્ચિત મત દર્શાવે છે.

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम् ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

હે અર્જુન ! આ ત્યાગના વિષયમાં તું મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે.

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ત્યાગ કરવા જેવાં નથી. એ તો કરવાં જ જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણે પુરુષને પવિત્ર કરનારાં છે.

શ્રીકૃષ્ણે ચાર પ્રચલિત મતોનો ઉલ્લેખ કર્યો. કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ, બીજો, સંપૂર્ણ કર્મફળનો ત્યાગ, ત્રીજો દોષયુક્ત હોવાથી બધાં જ કર્મોનો ત્યાગ અને ચોથો મત હતો - યજ્ઞ, દાન અને તપ ત્યાગવા યોગ્ય નથી. એમાંથી એક મત સાથે પોતાની સંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું, અર્જુન, મારો પણ એ નિશ્ચિત મત છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ ક્રિયાઓ ત્યાગવા યોગ્ય કર્મ નથી. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પણ ઘણા બધા મત પ્રચલિત હતા. એમાં એક યથાર્થ મત હતો. એ કાળમાં ઘણા બધા મત હતા, આજે પણ છે. મહાપુરુષ જ્યારે દુનિયામાં અવતરે છે ત્યારે અનેક મતમતાંતરોમાંથી કલ્યાણકારી મત તારવીને રજૂ કરે છે. દરેક મહાપુરુષે આવું જ કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ આમ જ કર્યું. એમણે કોઈ નવો માર્ગ નથી બતાવ્યો, પરંતુ પ્રચલિત એવા ઘણા મતોમાંથી સત્યને સમર્થન આપી સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું.

एतान्यपि कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीतकि मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભારપૂર્વક કહે છે, હે પાર્થ, યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મો કોઈ પણ જાતની આસક્તિ અને ફળને ત્યાગીને અવશ્ય કરવાં

જોઈએ. આ મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે. હવે અર્જુનના પ્રશ્ન અનુસાર તે ત્યાગનું વિશ્લેષણ કરે છે.

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

હે અર્જુન ! નિયત કર્મ કર (શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં નિયત કર્મ એક જ છે. યજ્ઞની પ્રક્રિયાઓ નિયત શબ્દને યોગેશ્વરે આઠદસ વાર કહ્યો. તેના પર વારંવાર ભાર મૂક્યો. જેથી રખેને સાધક ભૂલીને બીજું કાંઈ કરવા ન લાગી જાય.) આ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે નિર્ધારિત કર્મનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. મોહથી તેનો ત્યાગ કરવો એ તામસ ત્યાગ કહ્યો છે. સાંસારિક પદાર્થોની આસક્તિમાં ફસાઈને **कार्यम् कर्म** (નિયત કર્મ) એકબીજાનાં પૂરક છે, તેમનો ત્યાગ તામસી છે. આવો પુરુષ **अधः गच्छति** કીટ-પતંગ પર્યંત અધમ યોનિઓમાં જાય છે. કારણ કે તેણે ભજનની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો છે. હવે રાજસ ત્યાગ વિશે કહે છે.

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

કર્મને દુઃખમય સમજીને, શારીરિક પીડાના ભયથી તેનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ રાજસી ત્યાગ કરીને પણ ત્યાગનું ફળ મેળવી શકતો નથી. જેનાથી ભજન ન થાય અને **कायक्लेशभयात्** શરીરપીડાના ભયથી કર્મને ત્યાગી દે એવા મનુષ્યનો ત્યાગ રાજસી છે. તેને ત્યાગ કરવાથી પરમ શાંતિ મળતી નથી. વળી,

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

હે અર્જુન ! કરવું એ જ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને **'नियतम्' —** શાસ્ત્રવિધિથી નિર્ધારિત કરેલું તેમજ સંગદોષ અને ફળને ત્યાગીને કરેલું કર્મ

જ સાત્ત્વિક ત્યાગ છે. આથી નિયત કર્મ જ કરવું અને તે સિવાય જે કંઈ છે તેનો ત્યાગ. આ નિયત કર્મ પણ શું કરતા જ રહેવું કે તેનો પણ ત્યાગ કરવો પડે ? તે વિશે કહે છે, હવે અંતિમ ત્યાગનું રૂપ જોઈએ.

ने द्वेष्ट्यकुशलं कर्मकुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

હે અર્જુન ! જે પુરુષ **अकुशलं कर्म** અર્થાત્ અકલ્યાણકારી કર્મથી (શાસ્ત્રે નિયત કરેલું કર્મ જ કલ્યાણકારી છે. એથી વિરુદ્ધ જે કંઈ છે તે આ લોકનું બંધન છે. આથી અકલ્યાણકારી છે. આવાં કર્મોથી) દ્વેષ કરતો નથી અને અકલ્યાણકારી કર્મમાં આસક્ત થતો નથી. જે કરવાનું હતું તે પણ બાકી નથી એવું વિચારનાર સાત્ત્વિક પુરુષ સંશયરહિત, જ્ઞાનવાન અને ત્યાગી છે. તેણે બધાનો ત્યાગ કર્યો છે. આમ છતાં પ્રાપ્તિ સાથે સંપૂર્ણ ત્યાગ જ સંન્યાસ છે. એવું બની શકે કે કોઈ સરળ માર્ગ હોય ? તેના પર કહે છે, ‘ના.’

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

દેહધારી પુરુષો માટે (આપણે જે જોઈએ છીએ તે કેવળ શરીર જ નહિ, શ્રીકૃષ્ણના મત અનુસાર, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્, રજસ્ અને તમસ્ – આ ત્રણે ગુણો જ – આ જીવાત્માને શરીરમાં બાંધે છે. જ્યાં સુધી ગુણો છે ત્યાં સુધી જીવધારી છે. કોઈ ને કોઈ રૂપમાં શરીર બદલાતું રહેશે. દેહને કારણે જ્યાં સુધી જીવિત છે.) બધાં જ કર્મોનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ સંભવ નથી, આથી એમ કહેવાય છે કે જે પુરુષ કર્મનાં ફળોનો ત્યાગી છે તે જ સાચો ત્યાગી છે. આથી, જ્યાં સુધી આ શરીર જીવિત છે ત્યાં સુધી નિયત કર્મ કરો અને તેનાં ફળોનો ત્યાગ કરો. બદલામાં કોઈ જ ફળની કામના ન કરો. સકામી પુરુષોનાં કર્મોનું ફળ તો ઉત્પન્ન થાય છે.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

સકામી પુરુષોનાં કર્મોના સારાં, ખરાબ અને મિશ્ર એવાં ત્રણ પ્રકારનાં ફળ, મર્યા પછી પણ હોય છે. તે જન્મજન્માંતર સુધી મળે છે. પરંતુ **संन्यासिनाम्** સર્વસ્વનો ન્યાસ (અંત) ત્યાગ કરનાર પૂર્ણ પુરુષોનાં કર્મોનાં ફળ કદી ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ જ શુદ્ધ સંન્યાસ છે. સંન્યાસ પરમ ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે. સારાં-ખરાબ કર્મોનું ફળ તથા પૂર્ણ ન્યાસ કાળમાં એનો અંત, એ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. હવે પુરુષ જે શુભ અને અશુભ કર્મો કરે તેનું કારણ શું છે ? તે વિશે જોઈએ.

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

હે મહાબાહો ! સંપૂર્ણ કર્મોની સિદ્ધિ માટે પાંચ કારણો સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યાં છે. તેને તું તારી પાસેથી સારી રીતે જાણી લે.

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

આ વિષયમાં કર્તા (અર્થાત્ મન), પૃથક્-પૃથક્ કારણ (જેના દ્વારા કરાય છે તે જો શુભ હોય તો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ત્યાગ, નિરંતર ચિંતનની પ્રવૃત્તિઓ કરણ હશે. જો અશુભ હોય તો કામ, ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ, લિપ્સા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરણ હશે. કાર્ય તેનાથી પ્રેરિત હશે.) વિવિધ પ્રકારની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ (અનંત ઈચ્છાઓ), આધાર (અર્થાત્ જે ઈચ્છા સાથે સાધન મળ્યું તે ઈચ્છા પૂરી થવા લાગે છે) અને પાંચમો હેતુ છે દૈવ અથવા સંસ્કાર તેની પુષ્ટિ કરે છે.

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

મનુષ્ય મન, વાણી અને શરીરથી શાસ્ત્ર અનુસાર અથવા તેનાથી વિપરીત જે કંઈ કાર્ય કરે છે, તેનાં આ પાંચ જ કારણો છે. પરંતુ આવું હોવા છતાં પણ –

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

જે પુરુષ અશુદ્ધ બુદ્ધિના કારણે તે વિષયમાં કેવળ કૈવલ્ય, સ્વરૂપ આત્માને કર્તા જુએ છે, એવો દુર્બુદ્ધિવાળો સાચું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ભગવાન કંઈ કરતા નથી.

આ પ્રશ્ન ઉપર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બીજી વાર ભાર મૂક્યો. પાંચમા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું હતું કે તે પ્રભુ નથી કરતો કે નથી કરાવતો, ન તો ક્રિયાના સંજોગને જોડે છે. તો પછી લોકો આમ શાથી કહે છે ? લોકોની બુદ્ધિ મોહથી ઢંકાઈ ગયેલી છે. આથી તેઓ કંઈ પણ કહી શકે છે, અહીં પણ કહે છે – કર્મ થવા પાછળ પાંચ કારણો છે. તેમ છતાં પણ કૈવલ્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને કર્તા માને છે તે મૂઢબુદ્ધિ સાચું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ભગવાન કંઈ કરતા નથી. પરંતુ અર્જુન માટે તો એકદમ તૈયાર થઈ જાય છે. '**निमित्तमात्रं भवः**' કર્તા-હર્તા તો હું જ છું. તું નિમિત્ત બનીને ઊભો રહે. આ મહાપુરુષ આખરે કહેવા શું માગે છે ?

વાસ્તવમાં ભગવાન અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એક આકર્ષણરેખા છે. જ્યાં સુધી સાધક પ્રકૃતિની સીમામાં છે, ત્યાં સુધી ભગવાન નથી કરતો. ખૂબ સમીપ રહીને પણ દ્દષ્ટારૂપે જ રહે છે. ભક્ત અનન્ય ભાવે ઈષ્ટને શરણે જાય ત્યારે તે હ્રદયમાં બિરાજી એના સંચાલક બની જાય છે. સાધક પ્રકૃત્તિની આકર્ષણ સીમામાંથી બહાર નીકળી એમના ક્ષેત્રમાં આવી જાય

છે. આવા અનુરાગી ભક્ત માટે ઈશ્વર સદાય તત્પર બની ઊભા છે. માત્ર એના માટે જ ભગવાન કરે છે. માટે ખૂબ વિચાર કરો. આ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. આગળ જોઈએ –

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

જે પુરુષના અંતઃકરણમાં 'હું કર્તા છું' એવો ભાવ નથી, અને જેની બુદ્ધિ લિપ્ત થતી નથી તેવો પુરુષ આ બધા જ લોકોને મારીને પણ કોઈને મારતો નથી કે નથી કોઈને બાંધતો. લોકો વિશેના સંસ્કારોનો નાશ તે જ લોકસંહાર છે. હવે એ નિયત કર્મની પ્રેરણા કેવી રીતે થાય છે તે જોઈએ–

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

હે અર્જુન ! પરિજ્ઞાતા અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાની મહાપુરુષો પાસેથી જ્ઞાન, અને એને જાણવાની વિધિ જાણી લેવી જોઈએ. **જ્ઞેય** જાણવા યોગ્ય વસ્તુથી (શ્રીકૃષ્ણે પહેલાં કહ્યું – હું જ જ્ઞેય છું, જાણવા યોગ્ય પદાર્થ છું.) કર્મ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. પ્રથમ તો પૂર્ણ જ્ઞાતા કોઈ મહાપુરુષ હોવો જોઈએ. તેના દ્વારા જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું તેની વિધિ જાણી લેવી. લક્ષ્ય — જ્ઞેય પર દૃષ્ટિ હોય તો જ કર્મ કરવાની પ્રેરણા મળે છે અને કર્તા (મનની લગન), કરણ (વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ વગેરે) તથા કર્મની જાણકારીથી કર્મનો સંગ્રહ થાય છે, કર્મ એકત્રિત થવા માંડે છે. પાછળ કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાપ્તિ પછી પુરુષને કર્મ કરવા પાછળ કોઈ કારણ રહેતું નથી અને કર્મ ન છોડવાથી હાનિ જ થાય છે. આમ છતાં લોકસંગ્રહ અર્થાત્ પાછળ રહેનારાઓના હૃદયમાં કલ્યાણધારી સાધનોના સંગ્રહ માટે તે કર્મ કરતો રહે છે. કર્તા, કરણ અને કર્મ દ્વારા તેનો સંગ્રહ થાય છે. જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાના પણ ત્રણ ભેદ છે –

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા તેના ગુણોના ભેદથી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનાં ગણાવ્યાં છે. તે પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપે યથાવત્ સાંભળ, પ્રથમ જ્ઞાનનો ભેદ તું સાંભળ –

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

અર્જુન ! જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન તમામ પ્રાણીઓમાં એક અવિનાશી પરમાત્માને વિભાગરહિત સમરસ જુએ છે તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણ. જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ છે. એની સાથે જ ગુણોનો અંત આવે છે. આ જ્ઞાનની પાકટ અવસ્થા છે. હવે રાજસ જ્ઞાન જોઈએ.

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विविधान ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

જે જ્ઞાન સૌ પ્રાણીઓમાં ભિન્ન પ્રકારે અનેક ભાવોને અલગ અલગ પાડીને જુએ છે કે આ સારું છે, આ ખરાબ છે – એવા જ્ઞાનને તું રાજસ જાણ. આવી સ્થિતિ હોય તો તમારું જ્ઞાન રાજસ્ પ્રકારનું છે. હવે જોઈએ તામસ જ્ઞાન –

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

શરીર જ સર્વ કંઈ છે એટલામાં જ જે જ્ઞાન આસક્ત છે, દેહનો જેને મોહ છે, યુક્તિરહિત અર્થાત્ જેની પાછળ કોઈ ક્રિયા નથી, તત્ત્વના અર્થસ્વરૂપ પરમાત્માની ઓળખથી વિમુખ કરાવે તેવું અને તુચ્છ એવા જ્ઞાનને તામસ કહ્યું છે, હવે પ્રસ્તુત છે કર્મના ત્રણ પ્રકારો :

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

જે કર્મ '**नियतम्**' શાસ્ત્રવિધિથી નિર્ધારિત કરેલું છે, અન્ય નથી, કોઈ પણ પ્રકારના સંગદોષ અને ફળની ઈચ્છા નહિ રાખનારા પુરુષ દ્વારા રાગ-દ્વેષ રાખ્યા વગર જે કર્મ કરાયું હોય તે કર્મને સાત્ત્વિક કર્મ કહે છે. (નિયત કર્મ (આરાધના) ચિંતન છે જે 'પરમ' તત્ત્વમાં પ્રવેશ અપાવે છે.)

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

જે કર્મ બહુ જ મહેનતભર્યું હોય, ફળની ઈચ્છા રાખનાર અને અહંકારવાળા પુરુષ દ્વારા થતું હોય, તેવા કર્મને રાજસ કર્મ કહેવાય છે. આ પુરુષ પણ તે જ નિયત કર્મ કરે છે, પરંતુ ફેર માત્ર એટલો જ છે કે તે કર્મ ફળની ઈચ્છા અને અહંકારવાળું હોય છે, આથી તેના દ્વારા કરેલું કર્મ એ રાજસ કર્મ છે. હવે જોઈએ તામસ કર્મ –

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

જે કર્મ અંતે નાશ થનારું હોય, હિંસા અને પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર ફક્ત મોહવશ શરૂ કરવામાં આવ્યું હોય તેવું કર્મ તામસ કર્મ છે. સ્પષ્ટ છે કે આ કર્મ શાસ્ત્રનિયત કર્મ નથી. એ કેવળ એક ભ્રાંતિ છે. હવે કર્તાના લક્ષણ જોઈએ –

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

જે કર્તા સંગ-દોષરહિત થઈને, અભિમાનભર્યાં વચન બોલ્યા વગર, ધીરજ અને ઉત્સાહયુક્ત થઈને કાર્યમાં સફળતા-નિષ્ફળતાના પ્રસંગથી હર્ષ-શોક વગેરે વિકારોથી સર્વથા પર રહીને કર્મ કરે છે તે કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે. આ જ ઉત્તમ સાધકનાં લક્ષણો છે. નિયત કર્મ એ જ છે.

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

આસક્તિવાળા, કર્મના ફળથી ઈચ્છા રાખનારા, લોલુપ, આત્માને કષ્ટ પહોંચાડનારા, અપવિત્ર અને હર્ષશોકથી લિપ્ત કર્તાને રાજસ કર્તા ગણ્યો છે.

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

જે ચંચળ મનવાળો, અસભ્ય, ઘમંડી, ધૂર્ત અને બીજાનાં કાર્યોમાં વિઘ્ન કરનારો, શોક કરવાના સ્વભાવવાળો, આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી છે તે તામસ પ્રકારનો કર્તા છે. દીર્ઘસૂત્રી એટલે જેની કર્મ કરવાની ઈચ્છા તો હોય, પરંતુ તરત કરવાનું હોય તે કર્મ કાલ પર ટાળનારો. આમ, કર્તાનાં લક્ષણો પૂરાં થયાં. હવે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે નવો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. બુદ્ધિ, ધારણા અને સુખનાં લક્ષણો.

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथकत्वेन धनंजय ॥२९॥

હે ધનંજય ! ગુણોના કારણે બુદ્ધિ અને ધારણાશક્તિના ત્રણ પ્રકારો તું સંપૂર્ણપણે વિભાગપૂર્વક મારી પાસેથી સાંભળ.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને, ભય અને અભયને તથા બંધન અને મોક્ષને જે બુદ્ધિ સાચી - યથાર્થ રીતે જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે. અર્થાત્ પરમાત્માનો માર્ગ આવાગમનનો પથ, બંનેની સારી રીતની જાણકારી સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે.

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धि सा पार्थ राजसी ।।३१।।

હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ વડે મનુષ્ય ધર્મ અને અધર્મને તથા કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સારી રીતે જાણતો નથી. અધૂરું જાણે છે તે બુદ્ધિ રાજસી છે. હવે તામસી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ જોઈએ.

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।।३२।।

હે પાર્થ ! તમોગુણથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે, તથા તમામ હિતોને ઊલટા જ જુએ છે તે બુદ્ધિ તામસી છે.

અહીં શ્લોક ત્રીસથી બત્રીસ સુધી બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકારો ગણાવ્યા છે. પહેલી બુદ્ધિ તો કયા કાર્યમાં નિવૃત્ત થવું અને કયા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું, કયું કર્તવ્ય છે અથવા કયું અકર્તવ્ય છે, તેની સારી રીતે જાણકારી રાખે છે, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે. જે બુદ્ધિ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સારી રીતે જાણતી નથી. તે વિશેની સમજ ધૂંધળી છે તે રાજસી બુદ્ધિ છે અને અધર્મને ધર્મ, નશ્વરને શાશ્વત અને હિતને અહિત – આ પ્રકારે વિપરીત જાણકારીવાળી બુદ્ધિ તામસી છે. આમ બુદ્ધિના પ્રકારો સમાપ્ત થયા. હવે રજૂ થાય છે બીજો પ્રશ્ન '**धुति**' 'ધારણા'ના આ ત્રણ પ્રકાર :

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।।३३।।

‘**योगेन**’ યૌગિક પ્રક્રિયા દ્વારા **અવ્યભિચારિણી** યોગ, ચિંતન સિવાય બીજો કોઈ પણ વિચાર આવવો તે વ્યભિચાર છે. મનનું બહેકવું એ વ્યભિચાર છે. આથી મનુષ્ય અવ્યભિચારી ધારણાથી મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને કાર્યશીલ રાખે તેવી ધારણા સાત્ત્વિક છે. અર્થાત્ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને ઇષ્ટની દિશામાં વાળવા એ જ સાત્ત્વિક ધારણા છે. તથા –

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

હે અર્જુન ! ફળની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય અતિશય આસક્તિથી કેવળ ધર્મ, અર્થ અને કામની ધારણ કરે છે (મોક્ષની નહિ) આ ધારણા રાજસી છે. આ ધારણામાં પણ લક્ષ્ય એ જ છે, કેવળ ઇચ્છા કરે છે. જે કાંઈ કરે છે તેના બદલામાં કાંઈક મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. હવે તામસી ધારણાનાં લક્ષણો જોઈએ –

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

હે પાર્થ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધારણાથી નિદ્રા, ભય, ચિંતા, દુઃખ અને અભિમાનને (છોડ્યા વિના એ જ) ધારણ કરે છે તેવી ધારણા તામસી છે. આ પ્રશ્ન અહીં સમાપ્ત થયો. આગળનો પ્રશ્ન છે, ‘સુખ’ –

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

અર્જુન, હવે ત્રણ પ્રકારનાં સુખ અંગે પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ. જે સુખમાં સાધક અભ્યાસમાં લીન થાય છે અર્થાત્ મનને સમેટીને ઇષ્ટનું ચિંતન કરે છે અને જે દુઃખોનો અંત કરનારું છે તથા –

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

ઉપર્યુક્ત સુખ સાધનાની શરૂઆતમાં જોકે ઝેર સમાન લાગે છે. (પ્રહ્‌લાદને શૂળી પર ચડાવ્યો, મીરાંને ઝેર આપ્યું, કબીર કહે છે : **सुखिया सब संसार है, खाये और सोवे । दुखिया दास कबीर है जागे और रोवे ।**) આમ, શરૂઆતમાં ઝેર જેવું લાગે છે) પરંતુ પરિણામે અમૃતસમાન છે, અમૃત તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું છે. આથી આત્માની શોધ કરીને પ્રસાદીરૂપી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. તથા –

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

જે સુખ વાસના અને ઈન્દ્રિયોનાં સંયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે તે આ ભોગવવાના સમયે જોકે અમૃત જેવું લાગે છે, પરંતુ પરિણામમાં ઝેર સમાન છે. કારણ કે તે જન્મ-મૃત્યુનું કારણ છે. આવા સુખને રાજસ કહે છે. તથા –

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

જે સુખ ભોગ દરમિયાન અને પરિણામમાં પણ આત્માને મોહમાયામાં ફસાવનારું છે, **या निशा सर्वभूतानां** દુનિયાની આ રાત્રિમાં તમને બેહોશ રાખનારું છે. આળસ અને વ્યર્થ ચેષ્ટાઓથી ઉત્પન્ન થયેલું એ સુખ તામસ કહેવાય છે. હવે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ગુણોની શક્તિ બતાવે છે, જે બધાની પાછળ લાગેલી છે.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्त यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणै ॥४०॥

અર્જુન ! પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં અને દેવોમાં એવું કોઈ પ્રાણી નથી કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય, અર્થાત્ બ્રહ્માથી માંડીને

કીટ-પતંગ સર્વજગત, ક્ષણભંગુર અને જીવન-મરણશીલ છે. ત્રણ ગુણોની અંદર જ છે. અર્થાત્ દેવો પણ ત્રણ ગુણોનો વિકાર છે, નશ્વર છે.

બહારના દેવતાઓની વાત યોગેશ્વરે અહીં ચોથી વાર કહી. આ વાત સાત, નવ, સત્તર તથા અઢારમા અધ્યાયમાં કરી છે. આ બધાનો એક જ અર્થ છે કે દેવતા ત્રણે ગુણોની અંતર્ગત છે. જે એને ભજે છે તે નશ્વરની પૂજા કરે છે.

ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં મહર્ષિ શુક્ર તથા નવ યોગેશ્વરોનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે. એમાં ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે સ્ત્રી-પુરુષ પ્રેમ માટે શંકર-પાર્વતીની, આરોગ્ય માટે અશ્વિનીકુમારોની, વિજય માટે ઇન્દ્રની તથા ધન માટે કુબેરની પૂજા કરે છે. આમ વિવિધ કામના બતાવીને અંતમાં નિર્ણય આપતાં જણાવ્યું છે કે સંપૂર્ણ કામનાઓની પૂર્તિ અને મોક્ષ માટે એકમાત્ર નારાયણની પૂજા કરવી જોઈએ. ''**तुलसी मूलहिं सींचीए फूलई फूलई अधाई**'' સર્વવ્યાપક પ્રભુનું સ્મરણ કરવું, જેના માર્ગદર્શન માટે સદ્ગુરુનું શરણ, નિષ્કપટ ભાવથી પ્રશ્ન અને સેવા એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

અંતઃકરણની બે પ્રવૃત્તિઓ છે : આસુરી અને દૈવી. એમાં દૈવી સંપત્તિ પરમતત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે આથી તેને દૈવી કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ સંપત્તિ પણ ત્રણ ગુણોમાં સમાવિષ્ટ થયેલી છે. ગુણ શાંત થતાં એની પણ શાંતિ થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ આ આત્મતૃપ્ત યોગી માટે કોઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી.

હવે વર્ણ-વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન રજૂ કરું છું. વર્ણ જન્મપ્રધાન છે કે કર્મોથી પ્રાપ્ત અંતઃકરણની યોગ્યતાનું નામ છે ?

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणै ॥४१॥

હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોના કર્મથી ગુણોનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વભાવમાં સાત્ત્વિક ગુણ હશે તો તેનામાં

નિર્મળતા હશે. ધ્યાન-સમાધિની ક્ષમતા હશે. તામસી ગુણ હશે તો આળસ, નિદ્રા અને પ્રમાદ રહેશે અને તે જ રીતે તમારાં કર્મો થશે. જે ગુણની શક્તિ તમારામાં કાર્યરત છે તે જ તમારો વર્ણ છે, સ્વરૂપ છે. આમ અર્ધસાત્ત્વિક અને ધર્મ રાજસથી એક વર્ગ ક્ષત્રિયનો બને છે અને અડધાથી ઓછો તામસ ગુણ છે. રાજસ ગુણ તેથી વધારે બીજા નંબરે આવે છે.

આ પ્રશ્નને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અહીં ચોથી વાર છેડ્યો છે. બીજા અધ્યાયમાં આ ચાર વર્ણોમાંથી એક વર્ણ – ક્ષત્રિય લીધો અને કહ્યું કે ક્ષત્રિય માટે યુદ્ધથી શ્રેષ્ઠ કોઈ માર્ગ નથી. ત્રીજા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું કે નબળાં (ઓછા) ગુણવાળા માટે પણ તેના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ યોગ્યતા અનુસાર ધર્મમાં ચિત્ત પરોવવું જોઈએ. તે માટે મરી જવું પણ કલ્યાણકારી છે, બીજાની નકલ કરવી એ ભયકારક છે. ચોથા અધ્યાયમાં બતાવ્યું કે ચાર વર્ણોની રચના મેં કરી છે, તો શું મનુષ્યોની જાતિઓને ચાર ભાગમાં વહેંચી દીધી ? તો કહ્યું કે ના **गुणकर्मविभागशः** ગુણોની યોગ્યતા પ્રમાણે કર્મને ચાર સોપાનમાં વહેંચી નાખ્યાં, અહીં ગુણ એક માપ છે, જેના દ્વારા કર્મ કરવાની શક્તિને ચાર વિભાગમાં વહેંચી, શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં કર્મ એ એકમાત્ર અવ્યક્ત પુરુષની પ્રાપ્તિની ક્રિયા છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું આચરણ **आराधना** છે. એની શરૂઆત માત્ર ઈષ્ટમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી થાય છે. ચિંતનની વિધિવિશેષ છે. જેની ચર્ચા પાછળ કરી છે. આ યથાર્થ કર્મને જ ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું છે. હવે એ કેવી રીતે સમજાય કે આપણામાં કયા ગુણો છે અને કયા વર્ગના છે ? તે વિષે કહે છે –

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

મનનું શમન, ઇન્દ્રિયોનું દમન, પૂર્ણ પવિત્રતા, મન, વાણી અને શરીરને ઇષ્ટને અનુરૂપ તપાવવું, ક્ષમાભાવ, મન-ઇન્દ્રિયો અને શરીરની સર્વથા સરળતા, આસ્તિક બુદ્ધિ અર્થાત્ એક ભગવાનમાં સાચી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અર્થાત્ પરમાત્માની જાણકારીનો સંચાર,વિજ્ઞાન અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે મિલન કરાવનાર નિર્દેશની જાગૃતિ અને તે મુજબ ચાલવાની શક્તિ, આ બધાં જ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે. એટલે કે જ્યારે સ્વભાવમાં આ પ્રમાણે યોગ્યતા હોય, કર્મ ધારાવાહી બનીને સ્વભાવમાં આવી જાય તો તે બ્રાહ્મણ શ્રેણીની કર્તા છે. તથા –

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

શૂરવીરતા, દૈવી તેજ હોવું, ધીરજ, ચિંતનમાં દક્ષતા અર્થાત્ **कर्मसु कौशलम्** કર્મ કરવામાં કુશળતા, પ્રકૃતિના સંઘર્ષમાં નહિ ભાગવાનો સ્વભાવ, દાન એટલે કે સર્વસ્વનું સમર્પણ, બધા જ ભાવો પર સ્વામીભાવ અર્થાત્ ઈશ્વરભાવ – આ બધા ક્ષત્રિયોના **स्वभावजम्** સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો છે. સ્વભાવમાં આ યોગ્યતા આવે તો તે કર્તા ક્ષત્રિય છે. હવે વૈશ્ય અને શૂદ્રના સ્વરૂપ વિશે સાંભળ –

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

ખેતી, ગાયોની રક્ષા અને વેપાર એ વૈશ્યોનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો છે. ગોપાલન જ શા માટે ? ભેંસને મારી નાખે ? બકરી ન રાખે ? એવું કશું જ નથી. વૈદિક યુગમાં પણ **गो** શબ્દ અંતઃકરણ તેમજ ઇન્દ્રિયોના માટે પ્રચલિત હતો. ગો-રક્ષાનો અર્થ છે ઇન્દ્રિયોની રક્ષા. વિવેક, વૈરાગ્ય અને શમ-દમથી ઇન્દ્રિયો સુરક્ષિત રહે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહથી તે

વિભક્ત થઈ જાય છે. ક્ષીણ થઈ જાય છે. આત્મિક સંપત્તિ જ સ્થિર સંપત્તિ છે. આ આપણું પોતાનું ધન છે, જે એક વાર આપણું થઈ ગયા પછી સદા માટે આપણું જ રહે છે. પ્રકૃતિનાં દ્વંદ્વોમાંથી તેનો થોડો થોડો સંગ્રહ કરવો એ વ્યવસાય છે. (વિદ્યા ધન એ પ્રધાન ધન છે. તેની પ્રાપ્તિ એ વાણિજ્ય છે.) ખેતી ? શરીર જ એક ક્ષેત્ર છે. તેના અંતરમાં વાવેલું બીજ સંસ્કારરૂપે સારું-ખોટું હોય છે. અર્જુન ! આ નિષ્કામ કર્મમાં બીજ અર્થાત્ પ્રારંભનો નાશ થતો નથી. (તેમાં કર્મની આ ત્રીજી શ્રેણીમાં કર્મ એટલે ઈષ્ટ-ચિંતન નિયત કર્મ) પરમતત્ત્વના ચિંતનનું જે બીજ આ ક્ષેત્રમાં પડ્યું છે તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેમાં આવતા વિજાતીય વિકારોનું નિરાકરણ કરતાં જવું તેનું નામ ખેતી છે.

कृषि निरावहिं चतुर किसाना ।
जिमि बुध तजहि मोह मद माना ॥ मानस ४-१४-८

આમ, ઈન્દ્રિયોની સુરક્ષા તથા પ્રકૃતિનાં સાધનોમાંથી આત્મિક સંપત્તિને એકઠી કરવી અને આ ક્ષેત્રમાં પરમતત્ત્વના ચિંતનનું સંવર્ધન એ વૈશ્ય શ્રેણીનું કર્મ છે.

શ્રીકૃષ્ણના અનુસાર પૂર્તિકાળમાં યજ્ઞ જે આપે છે તે છે પરાત્પર બ્રહ્મ. તેનું પાન કરવાવાળા સજ્જનો સંપૂર્ણ પાપોમાંથી છૂટી જાય છે અને ધીમે ધીમે ચિંતનક્રિયાથી બીજારોપણ થાય છે. તેની સુરક્ષા ખેતી છે. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં અન્નનો અર્થ છે પરમાત્મા. આ પરમાત્મા પણ એક અન્ન છે. ચિંતનની પૂર્તિકાળમાં આ આત્મા પૂર્ણ રીતે સંતોષ પામે છે અને પછી કદી અતૃપ્ત થતો નથી. આવનજાવન અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચક્રમાં નથી ફસાતો. આ અનન્ય બીજને જમાવીને આગળ વધવું એ ખેતી છે.

પોતાનાથી સારી અવસ્થાવાળા ગુરુજનોની સેવા કરવી એ શૂદ્રનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. શૂદ્રનો અર્થ નીચ નથી. જે સાધક નિમ્નશ્રેણીની

સાધના કરે છે તે સાધક શૂદ્ર છે, જે સાધક શરૂઆત કરે છે તેણે પરિચર્યાથી જ તેનો આરંભ કરી દેવો જોઈએ, થોડી થોડી સેવાથી તે તેના હૃદયમાં સંસ્કારોનું સિંચન કરે છે અને ક્રમશઃ ચાલીને તે વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણપર્યંતનું અંતર પસાર કરીને વર્ણોને પણ પાર કરીને બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરી શકશે. સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. સ્વભાવના પરિવર્તનની સાથે જ વર્ણ પણ પરિવર્તિત થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં આ વર્ણ અતિઉત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ એમ ચાર અવસ્થામાં છે. કર્મપથ પર ચાલનારા સાધકો માટે ઊંચીનીચી ચાર સીડીઓ છે. કારણ કે કર્મ એક જ છે, અને તે છે નિયત કર્મ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પરમસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે આ જ એક રસ્તો છે કે સ્વભાવમાં જેવી યોગ્યતા છે ત્યાંથી આરંભ કરો. આગળ જોઈએ –

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।।४५।।

પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહેલી યોગ્યતા પ્રમાણે કર્મમાં લાગેલો મનુષ્ય **संसिद्धिम्** – ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. પહેલાં પણ કહ્યું છે આ કર્મને કરીને તું પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ. કયું કર્મ કરીને? અર્જુન ! તું શાસ્ત્રમાં આપેલ નિર્ધારિત કર્મ, યથાર્થ કર્મ કર. હવે તું મારી પાસેથી સ્વકર્મ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય પરમસિદ્ધિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે વિધિ જાણી લે. ધ્યાન રાખજે –

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।।४६।।

જે પરમાત્માથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થઈ, જેનાથી આ સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ્ત છે તે પરમેશ્વરની તું **स्वकर्मणा** તારા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મથી પૂજા કર અને પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કર. આથી પરમાત્માની ભાવના અને પરમાત્માની સર્વાંગી પૂજા કરવી અને ક્રમશઃ આગળ ચાલવું

જરૂરી છે. જેમ કોઈ મોટા વર્ગમાં બેસી જાય, તો નાની કક્ષાને ખોઈ નાખે છે અને મોટી તો મળતી જ નથી. આથી આ કર્મપથ પર પગથિયાં પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. જેમ ૧૮-૬માં આ વાત ઉપર જ ભાર મૂકીને કહ્યું છે તે તમે અલ્પજ્ઞ ભલે છો, પરંતુ આરંભ ત્યાંથી જ કરો. આ વિધિ છે – પરમાત્મા પ્રતિ સમર્પણ છે.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

સારી રીતે આચરેલા, બીજાના ધર્મથી ગુણરહિત સ્વધર્મ પણ પરમકલ્યાણકારક છે. **स्वभावनियतं** અર્થાત્ સ્વભાવથી નિર્ધારિત કરેલું કાર્ય કરતો મનુષ્ય પાપ અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચક્રને પ્રાપ્ત નથી થતા. મહદંશે સાધકોને ઉચ્ચાટન થાય છે કે, 'અમે સેવા કરતા જ રહીશું.' તે તો ધ્યાનમાં લીન છે, સારા ગુણોને કારણે તેમનું સન્માન થાય છે, તરત તેઓ નકલ કરવા લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે નકલ કે નકલ કે ઈર્ષ્યા કરવાથી કશું મળતું નથી. પોતાના સ્વભાવથી કર્મ કરવાની ક્ષમતા અનુસાર કર્મ કરીને જ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે કર્મનો ત્યાગ કરીને નહિ.

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

કૌન્તેય ! દોષયુક્ત (અલ્પજ્ઞ સ્થિતિવાળો હોઈ એ તો સિદ્ધ છે કે હજી દોષોનું અસ્તિત્વ છે, તેવો દોષવાળો મનુષ્ય) **सहजं कर्म** સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા સહજ કર્મને ત્યાગવું ન જોઈએ. કારણ કે અગ્નિના ધુમાડાની જેમ કર્મ પણ કોઈ ને કોઈ દોષથી યુક્ત છે. બ્રાહ્મણ વર્ગને પણ કર્મ તો કરવું જ પડે છે. જ્યાં સુધી માર્ગ ન મળે ત્યાં સુધી દોષ રહે છે, પ્રકૃતિનું આવરણ રહે છે. જ્યાં બ્રાહ્મણ શ્રેણીનું કર્મ પણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામીને વિલીન થઈ જાય ત્યાં દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે. એવી પ્રાપ્તિ કરનારાનું લક્ષણ શું છે, જ્યાં કર્મોનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી ?–

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

સર્વત્ર આસક્તિથી રહિત બુદ્ધિવાળો, સ્પૃહા વગરનો, જેણે પોતાના અંતઃકરણ પર વિજય મેળવ્યો છે તેવો પુરુષ નૈષ્કર્મ્યની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સર્વનો ત્યાગ કરે છે. અહીંયાં સંન્યાસ અને નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ એકબીજાના પર્યાય છે.આ સિદ્ધિ બંને માટે સમાન છે. અહીં સાંખ્યયોગી પણ ત્યાં પહોંચે છે, જ્યાં નિષ્કામ કર્મયોગી પહોંચે છે. આ પ્રાપ્તિ બંને માર્ગવાળાઓ માટે સમાન છે. હવે પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થનારો પુરુષ કે જે બ્રહ્મને પામે છે તેનું સંક્ષેપમાં ચિત્રણ કર્યું છે.

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

કૌન્તેય ! જે જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા, પરાનિષ્ઠા છે, તેવી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનારો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે પ્રાપ્ત કરી લે છે તે વિધિને તું મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં જાણ. આગળના શ્લોકમાં એ જ વિધિ બતાવવામાં આવી છે તે તું ધ્યાનથી સાંભળ.

बुद्धया विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्याक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥
विवेक्तसेवी लध्वासी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

અર્જુન ! ખાસ કરીને એકાન્ત અને શુભ દેશનું સેવન કરવાવાળો, સાધના માટે જેટલો જરૂરી છે તેટલો જ આહાર કરવાવાળો, શરીર અને મન-વાણીને જીતવાવાળો અને દૃઢ પ્રકારે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ, ધ્યાનયોગને આધીન

અને આ તમામને ધારણ કરવાવાળો તથા અંતઃકરણને પોતાના વશમાં કરીને શાબ્દાદિક ભોગોને ત્યાગીને રાગ-દ્વેષને નષ્ટ કરવાવાળો. તથા –

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।५३।।

અહંકાર, બળ, ઘમંડ, કામ, ક્રોધ, બાહ્ય વસ્તુઓ અને આંતરિક ચિંતનોને ત્યાગીને, માયારહિત અને શાંત અંતઃકરણવાળો પુરુષ પરબ્રહ્મ સાથે એક થવાની યોગ્યતા રાખે છે. આગળ જોઈએ –

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।।५४।।

બ્રહ્મની સાથે એકાકાર થયેલો મનુષ્ય ન કોઈ વસ્તુ માટે શોક કરે છે અને ન કોઈની ઇચ્છા કરે છે. બધા જ મનુષ્યો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો ભક્તિની પરાકાષ્ઠા છે. ભક્તિ પોતાનું પરિણામ આપવાની સ્થિતિમાં છે, જ્યાં બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મળે છે.

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।।५५।।

તે ભક્તિથી તે મને સારી રીતે જાણે છે. એ તત્ત્વ શું છે ? હું પ્રભાવવાળો છું. અજર-અમર અને શાશ્વત અલૌકિક ગુણોવાળો છું, તેને એ જાણે છે અને મને તત્ત્વથી જાણી તરત જ મારામાં પ્રવેશી જાય છે. પ્રાપ્તિકાળમાં તો ભગવાન દેખાય છે અને પ્રાપ્તિના સમય પછી તે જ ક્ષણે પોતાના જ આત્માને ઈશ્વરી ગુણધર્મોથી યુક્ત માને છે કે આત્મા જ અજર-અમર, શાશ્વત અને સનાતન છે.

બીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે આત્મા જ સત્ય છે, સનાતન છે, અવ્યક્ત અને અમૃતસ્વરૂપ છે. પરંતુ આ વિભૂતિઓથી યુક્ત

આત્માને કેવળ તત્ત્વદર્શીએ જ જોયો. હવે અહીંયાં એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક હતો કે વાસ્તવમાં તત્ત્વદર્શિતા છે શું ? ઘણા લોકો પાંચ તત્ત્વ, પચ્ચીસ તત્ત્વની બૌદ્ધિક ગણના કરવા લાગે છે. પરંતુ આ વિશે શ્રીકૃષ્ણે અઢારમા અધ્યાયમાં નિર્ણય આપ્યો કે પરમાત્મા એ પરમતત્ત્વ છે, જે તેને જાણે છે તે જ તત્ત્વદર્શી છે. હવે જો તમને તત્ત્વની ઇચ્છા છે, પરમતત્ત્વની ઇચ્છા છે, તો ભજન-ચિંતન આવશ્યક છે.

અહિયાં શ્લોક નં. ૪૯થી ૫૫ સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે સંન્યાસમાર્ગમાં પણ કર્મ કરવું જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે **संन्यासेन** સંન્યાસ વડે (અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ દ્વારા) કર્મ કરતાં કરતાં ઇચ્છારહિત અને આસક્તિરહિત તથા જેણે અંતઃકરણ જીતી લીધું છે તેવો પુરુષ જે રીતે નૈષ્કર્મ્યની પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સંક્ષેપમાં હું તને જણાવીશ. અહંકાર, બળ, દર્પ, કામક્રોધ, મદ-મોહ વગેરે સ્વભાવ જગાવવાના વિકારો જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે શાંત થઈ જાય છે અને વિવેક-વૈરાગ્ય, શમ-દમ, એકાંતસેવન, ધ્યાન વગેરે કે જે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ આપવાવાળા છે, તે જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે સમયે તે બ્રહ્મને જાણવા લાયક થઈ જાય છે. તે યોગ્યતાનું નામ પણ પરાભક્તિ છે. એ જ યોગ્યતા દ્વારા તે પરાભક્તિને જાણે છે. તત્ત્વ શું છે ? મને તે જાણે છે ? ભગવાન છે, જે તે હોય, પરંતુ તે જે વિભૂતિઓથી યુક્ત છે તેને જાણે છે અને મને જાણીને તત્ક્ષણ મારામાં જ સ્થિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ, તત્ત્વ, ઈશ્વર, પરમાત્મા અને આત્મા એકબીજાના પર્યાય છે. ગમે તે એકની જાણકારીની સાથે જ તમામની જાણકારી થઈ જાય છે. આ જ પરમસિદ્ધિ, પરમગતિ અને પરમધામ પણ છે.

આથી ગીતાનો એવો દૃઢ મત છે કે સંન્યાસ અને નિષ્કામ કર્મયોગ બંને પરમસિદ્ધિઓને પામવા માટે નિયતકર્મ (ચિંતન) આવશ્યક છે.

અત્યાર સુધી, સંન્યાસી માટે ભજન-ચિંતન પર ભાર મૂક્યો અને હવે સમર્પણ કહીને તે જ વાર્તાને નિષ્કામ કર્મયોગી માટે પણ કહે છે.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मठासादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।।५६।।

મારા પર વિશેષ રૂપથી આશ્રિત પુરુષ, જરા પણ કસર રાખ્યા વિના કર્મ કરતો તે મારી કૃપાથી શાશ્વત, અવિનાશી પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મ એ જ કરવાનું છે, નિયત કર્મ, યજ્ઞની પ્રક્રિયા, પૂર્ણ યોગેશ્વર સદ્ગુરુનો આશ્રય લેનારો સાધક એમના કૃપાપ્રસાદથી સત્વર તેને પામે છે. આથી તેને પામવા માટે સમર્પણ આવશ્યક છે.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चितः सततं भव ।।५७।।

આથી, હે અર્જુન, સંપૂર્ણ કર્મો (જેટલાં તારાથી થાય તેટલાં) તું મનથી મને અર્પણ કરીને, તારા પોતાને ભરોસે નહિ, પરંતુ મને સમર્પિત કરીને, મારામાં પરાયણ થઈને, બુદ્ધિપૂર્વક અર્થાત્ યોગબુદ્ધિનો આશરો લઈને તું નિરંતર મારામાં મન પરોવ. યોગ એક જ છે, જે બધાં જ દુઃખોનો નાશ કરે છે, પરમતત્ત્વ પરમાત્મા સાથે મિલન કરાવે છે. તેની ક્રિયા પણ એક જ છે – યજ્ઞની પ્રક્રિયા તે મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયમ, શ્વાસ-ઉચ્છવાસ તથા ધ્યાન વગેરે પર નિર્ભર છે. એનું પરિણામ પણ એક જ છે. **यान्ति ब्रह्म सनातनम्** આ વિષે આગળ કહે છે –

मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ।।५८।।

આમ, મારામાં નિરંતર ચિત્ત સમર્પિત કરીને તું મારી કૃપાથી મન અને ઇન્દ્રિયોના બધા જ કિલ્લા આયાસ વિના કૂદી જઈ શકીશ. **इन्द्रिन्ह**

द्वार झरोखा नाना । तहँ तहँ सुर बैठे करि थाना । आवत देखहिं विषय बयारी । ते हठि देहिं कपाट उधारी । મન અને ઇન્દ્રિયો જ દુર્જય દુર્ગ છે. આ બધાં વિઘ્નોને તું મારી કૃપાથી અનાયાસે જ તરી જઈશ, પરંતુ જો અહંકારને લીધે મારાં વચનોને નહિ સાંભળે તો વિનાશ થઈ જશે. પરમાર્થથી વિમુખ થઈ જઈશ. ફરીથી શ્રીકૃષ્ણ આ પર ભાર મૂકે છે –

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

જો તું અહંકારનો આશરો લઈને એમ માને છે કે તું યુદ્ધ નહિ કરું, તો આ તારો નિર્ણય ખોટો છે, કારણ કે તારો સ્વભાવ તને ફરીથી યુદ્ધમાં ધકેલી દેશે.

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

કૌન્તેય ! મોહવશ, તું જે કર્મ કરવા નથી ઇચ્છતો, તેને પણ તારા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મથી બંધાયેલો તું પરવશ થઈને કરીશ. પ્રકૃતિના સંઘર્ષથી નહિ ભાગવાનો તારો ક્ષત્રિય વર્ગનો સ્વભાવ તને વારંવાર તે કર્મમાં લઈ જ જશે. આ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. હવે આ ઇશ્વર રહે છે ક્યાં ? તેના પર કહે છે –

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

અર્જુન ! આ ઈશ્વર પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. ઈશ્વર આટલો નજીક છે તો લોકો જાણતા કેમ નથી ? માયારૂપી યંત્ર પર આરૂઢ થઈને સૌ લોકો ભ્રમવશ ચક્કર ચલાવ્યા જ કરે છે તેથી ઇશ્વરને જાણી

શકતા નથી. આ યંત્રનું ઘણું બાધક છે. તે જ નશ્વર શરીરમાં આવન-જાવન કરાવ્યા કરે છે, તો પછી શરણ કોનું લે ?

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

આથી, હે ભારત ! તું સંપૂર્ણપણે પૂરા ભાવથી એમના શરણે જા. (જે હૃદયમાં જ વાસ કરે છે) એના કૃપા-પ્રસાદથી તું પરમશાન્તિ, શાશ્વત પરમધામને પ્રાપ્ત થઈશ. આથી ધ્યાન કરવું છે તો હૃદયમાં કરો. તું જાણે છે કે મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ કે અન્ય સ્થળોએ તેની શોધ કરવી તે સમયનો વ્યર્થ બગાડ છે. હા, આ વાત જાણતા ન હોય ત્યાં સુધી આમ વર્તવું સ્વાભાવિક છે. ભગવાનનું નિવાસસ્થાન હૃદયમાં છે. ભાગવત્‌ની ચતુઃશ્લોકી ગીતાનો સારાંશ પણ આ જ છે. એમ તો હું સર્વત્ર છું, પરંતુ હૃદયમાં ધ્યાન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

આમ, આટલું ગોપનીયમાં પણ અતિ ગોપનીય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વિચાર કર. પછી તું જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કર. સત્ય આ જ છે. શોધનું સ્થળ આ જ છે. પ્રાપ્તિ માટેનું સ્થળ પણ આજ છે. પરંતુ હૃદયમાં વસેલો ઈશ્વર દેખાતો નથી. તેનો ઉપાય બતાવે છે –

सर्वगुह्यतमं भूयः श्रृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

હે અર્જુન ! અત્યંત ગોપનીયતામાં પણ અતિ ગોપનીય એવાં મારા વચનો તું ધ્યાનથી સાંભળ. (આગળ કહ્યું છતાં ફરીથી કહ્યું. ભક્ત માટે ઈશ્વર સદા તૈયાર ઊભો છે.) કારણ કે તું મારો અત્યંત પ્રિય છે. તેથી જ આ પરમ હિતકારી વચનો હું તારા માટે ફરીથી કહીશ. તે શું ?

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

અર્જુન ! તું મારામાં અનન્ય મનવાળો થા. મારો અનન્ય ભક્ત થા. મારામાં પરમ શ્રદ્ધાથી પૂર્ણ થા. (મારા પ્રત્યેના સમર્પણમાં ભક્તિનાં આંસુ વહ્યે જાય) મને જ પ્રણામ કર. એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ. હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને તને કહું છું કે તું મને અત્યંત પ્રિય છે. પાછળ કહ્યું તેમ ઈશ્વર હૃદયમાં છે. તેના શરણમાં જા. અહીં કહે છે મારા શરણમાં આવ. આ ગતિ રહસ્યમય વચન સાંભળ કે તું મારા શરણમાં આવ. વાસ્તવમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહેવા શું માગે છે ? એ જ કે સાધકના માટે સદ્‌ગુરુનું શરણ નિતાંત આવશ્યક છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમ યોગેશ્વર હતા. હવે સમર્પણની વિધિ બતાવે છે.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને (અર્થાત્ હું બ્રાહ્મણ વર્ગનો ભક્ત છું કે શૂદ્ર વર્ગનો, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય એવા વિચારોને ત્યાગીને) કેવળ મારા જ શરણે આવ. હું તને તમામ પાપોમાંથી મુક્તિ અપાવીશ. તું શોક ન કર.

આ બધા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણોનો વિચાર ન કર. (કે આ કર્મ-પથના હું કયા સ્તર પર છું) જે અનન્ય ભાવથી શરણે આવે છે, ઈષ્ટ સિવાય કોઈને પણ નથી જોતો, તેના ક્રમશઃ વર્ણ પરિવર્તનની જવાબદારીથી તથા તમામ પાપોમાંથી મુક્તિની જવાબદારી તે સદ્‌ગુરુ પોતાના શિરે લઈ લે છે.

દરેક મહાપુરુષે આમ જ કહ્યું છે. શાસ્ત્ર જ્યારે લખવામાં આવે છે ત્યારે લાગે છે કે આ બધા જ માટે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે શ્રદ્ધાવાન માટે જ છે. અર્જુન અધિકારી હતો. આથી તેને ભાર દઈને કહ્યું. હવે યોગેશ્વર પોતે નિર્ણય આપે છે કે તેનો અધિકારી કોણ છે ?

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

અર્જુન ! આ પ્રકારે તારા હિત માટે કહેલા આ ગીતાના ઉપદેશને કોઈ પણ કાળમાં ભૂલથી પણ તપરહિત મનુષ્યને કહેવા ન જોઈએ. ન ભક્તિ વગરના મનુષ્યને પણ કહેવો જોઈએ. અને સાંભળવાની ઈચ્છા ન રાખનારને પણ ન કહેવો જોઈએ. જે મારી નિંદા કરે છે – આ દોષ છે, તે દોષ છે, એવી ખોટી ટીકા કરે છે તેને પણ આ ઉપદેશ કહેવો જોઈએ નહિ. મહાપુરુષની સામે સ્તુતિ કરનારાઓની સાથે સાથે કોઈ વાર નિંદક પણ રહ્યા હશે. એમને તો ન કહેવો જોઈએ. પરંતુ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે કે તો પછી કહેવું કોને ? તેના પર જોઈએ.

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

જે મનુષ્ય મારા પર પ્રેમ કરીને આ પવિત્ર રહસ્યયુક્ત ગીતાનો ઉપદેશ મારા ભક્તોને કહેશે, તે નિઃસંદેહ મને જ પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ તે ભક્ત મને જ પ્રાપ્ત થશે. જે સાંભળી લેશે, કેમકે ઉપદેશને યોગ્ય રીતે સાંભળીને હૃદયમાં ધારણ કરી લેશે તે માર્ગે ચાલશે, પાર થઈ જશે. હવે ઉપદેશકર્તાઓ માટે કહે છે –

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

તેનાથી ન તો કોઈ મારો વધુ પ્રિય આ પૃથ્વી પર છે ન તો કોઈ અત્યંત પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો છે. આ કાર્ય કરનારથી વધુ પ્રિય મને કોઈ નથી. કોણ ? જે મારા ભક્તોમાં ઉપદેશ કહેશે. તેમને તે પથ પર ચલાવશે. કારણ કે કલ્યાણનો એક આ જ સ્રોત છે, રાજમાર્ગ છે. હવે જોઈએ. અભ્યાસ –

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

જે પુરુષ આ ધર્મમય આપણા બંનેના સંવાદનો સારી રીતે અભ્યાસ કરશે તેના દ્વારા જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞથી હું પૂજાઈશ. અર્થાત્ એવો યજ્ઞ કે જેનું પરિણામ જ્ઞાન છે. તેનું સ્વરૂપ પાછળ બતાવ્યું છે, જેનું તાત્પર્ય છે – સાક્ષાત્કારની સાથે જ પ્રાપ્ત થનારી જાણકારી. આ મારો નિશ્ચિત મત છે.

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

જે પુરુષ શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઈર્ષ્યારહિત થઈને ફક્ત સાંભળશે, તે પણ પાપોથી મુક્ત થશે અને ઉત્તમ કાર્યો કરવાવાળાના શ્રેષ્ઠ લોકને પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ આ કાર્ય કરતાં પાર ન આવે તો સંભળાવીને મૃત્યુ પામે. ઉત્તમ લોકો ત્યારે પણ હોય છે, કારણ કે મનમાં ઉપદેશને ગ્રહણ કરે છે. અહીં સડસઠથી ઈકોતેર સુધીના પાંચ શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે કે ગીતાનો ઉપદેશ જે યોગ્ય મનુષ્યો નથી તેમને ન કહેવો જોઈએ. પરંતુ જે અધિકારી છે. (લાયક છે.) તેમને જરૂર કહેવો જોઈએ. જે સાંભળશે તે ભક્ત મને પામશે, કારણ કે અતિ રહસ્યમય કથા સાંભળીને પુરુષ જાગ્રત થઈ જશે. તે મારા ઉપદેશને ભક્તોમાં કહેશે એનાથી પ્રિય કહેનાર મારા માટે બીજો કોઈ નથી. જે અભ્યાસ કરશે તેના દ્વારા હું જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજાઈશ. યજ્ઞનુ ંપરિણામ જ્ઞાન છે, જે ગીતા પ્રમાણે કર્મ કરવામાં અસમર્થ છે, પરંતુ શ્રદ્ધાથી માત્ર સાંભળશે તેઓ પણ શ્રેષ્ઠ લોકને પામશે. આમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના શ્રવણ-કથન અને અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થનાર ફળ દર્શાવ્યું છે. પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. હવે અંતમાં તેઓ અર્જુનને પૂછે છે કે તારી સમજમાં કંઈ આવ્યું અર્થાત્ તને સમજણ પડી ?

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥७२॥

હે અર્જુન ! શું મારાં આ વચનો તેં એકચિત્ત થઈને સાંભળ્યાં ? શું તારો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ નાશ પામ્યો ? આ વિશે અર્જુને કહ્યું —

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

અચ્યુત ! તમારી કૃપાથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, મને સ્મૃતિ થવા માંડી છે. હવે હું — 'જે રહસ્યમય જ્ઞાન મનુએ સ્મૃતિ-પરંપરા દ્વારા પ્રચલિત કર્યું હતું એ જ્ઞાન અર્જુને પ્રાપ્ત કરી લીધું !'—સંશયરહિત થયો છું અને તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. સૈન્યનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે બંને સેનાઓમાં સ્વજનોને જોઈને અર્જુન વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. એણે શ્રીકૃષ્ણને અરજ કરતાં જણાવ્યું હતું કે હે ગોવિન્દ, સ્વજનોને મારીને આપણે કેવી રીતે સુખી થઈશું ? આવા યુદ્ધથી શાશ્વત કુળધર્મ નાશ પામશે. પિંડોદક ક્રિયા લુપ્ત થઈ જશે. વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થશે. આપણે આ બધું સમજવા છતાં પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ. આનાથી બચવા શા માટે ઉપાય ન કરવો ? શસ્ત્રધારી કૌરવો મને, શસ્ત્રરહિતને, યુદ્ધભૂમિમાં મારી નાખે તો એ મૃત્યુ શ્રેયસ્કર બનશે. ગોવિંદ, હું યુદ્ધ નહીં કરું. આમ કહીને અર્જુન રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો.

આ રીતે અર્જુને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ સમક્ષ પ્રશ્નો-પ્રતિપ્રશ્નોની શૃંખલા ઊભી કરી છે. (અધ્યાય ૨-૭) પરમશ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા સાધનની વાત મને કહો. ૨/૫૪ સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષનાં લક્ષણો ક્યાં છે ? ૩/૧ આપની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠ છે તો મને ભયંકર કર્મમાં શા માટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? ૩/૩૬ મનુષ્યને ઇચ્છા ન હોવા છતાં કોની પ્રેરણાથી તે પાપી કૃત્ય કરે છે ? ૪/૪ આપનો જન્મ તો હમણાં થયો છે. પરંતુ સૂર્યનો જન્મ તો ખૂબ પુરાણો છે, તો હું કેવી રીતે માનું કે કલા-સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં આ યોગ વિશે આપે સૂર્યને કહ્યું હતું ? ૫/૧ ક્યારેક આપ સંન્યાસની પ્રશંસા કરો છો,

ક્યારેક નિષ્કામ કર્મની. આમાંથી એક નિશ્ચિત કરીને કહો કે શેનાથી પરમશ્રેય પ્રાપ્ત થાય ? (૬/૩૫) મન ચંચળ છે, તો પછી શિથિલ પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાવાન મનુષ્ય આપને પ્રાપ્ત ન કરીને કઈ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? (૮/૧-૨) ગોવિંદ આપે જેવું વર્ણન કર્યું છે તે બ્રહ્મ શું છે ? અધ્યાત્મ શું છે ? અધિદેવ અને અધિભૂત શું છે ? આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણ છે ? સાત પ્રશ્નો કર્યા. અધ્યાય ૧૦/૧૭માં અર્જુને જિજ્ઞાસા કરી કે નિરંતર ચિંતન કરતાં હું કયા કયા ભાવથી આપનું સ્મરણ કરું છું ? ૧૧/૪માં એમણે નિવેદન કર્યું કે જે વિભૂતિઓનું આપે વર્ણન કર્યું તેને હું પ્રત્યક્ષ જોવા માગું છું ? ૧૨/૧માં જે ભક્તજનો અનન્ય શ્રદ્ધાથી આપની ઉપાસના કરે છે અને બીજા જે અક્ષર અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે અને બીજા જે અક્ષર અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે, એ બેમાં ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ છે ? ૧૪/૨૧ ત્રણે ગુણોથી પર પુરુષ લક્ષણોથી મુક્ત થાય છે. તો મનુષ્ય કેવી રીતે આ ત્રણ ગુણોથી પર થાય છે ? ૧૭/૧ જે મનુષ્ય ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રવિધિ ત્યાગીને શ્રદ્ધાથી મુક્ત થઈને યજન કરે છે તેની ગતિ કેવી થાય છે ? ૧૮/૧ હે મહાબાહો, હું ત્યાગ અને સંન્યાસને યથાર્થ સ્વરૂપમાં અલગ અલગ જાણવા માગું છું.

આ રીતે અર્જુન પ્રશ્ન કરતો ગયો (જે તે નહોતો કરતો તે ગોપનીય રહસ્ય ભગવાને સ્વયં દર્શાવ્યું. અર્જુને સમાધાન થઈ જતાં પ્રશ્નો પૂછવાનું બંધ કર્યું અને કહ્યું : હે ગોવિન્દ, હવે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ, વસ્તુતઃ આ પ્રશ્ન માનવમાત્ર માટે છે. આ પ્રશ્નોના સમાધાન વિના કોઈ પણ સાધક શ્રેય-પથ પર અગ્રેસર થઈ શકતો નથી. આથી સદ્‌ગુરુના આદેશનું પાલન કરવા માટે અને શ્રેય-પથમાં અગ્રેસર થવા માટે સંપૂર્ણ ગીતાનું આવશ્યક છે. અર્જુનના મનનું સમાધાન થઈ ગયું. સાથોસાથ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખથી નીકળેલી વાણીનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો. આ અંગે સંજય બોલ્યો.)

(અગિયારમા અધ્યાયમા વિરાટરૂપનું દર્શન કરાવીને કહ્યું હતું કે અર્જુન, અનન્ય ભક્તિના આધારે હું આમ દેખવા, તત્ત્વથી જાણવા અને પ્રવેશ કરવા માટે સુલભ છું. (૧૧/૫૪) આમ દર્શન કરવાવાળા મારા સાક્ષાત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને અહીંયાં હવે અર્જુનને પૂછે છે. શુ ંતારો મોહ નાશ પામ્યો ? અર્જુને કહ્યું કે મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. હવે હું સભાન થઈ ગયો છું. તમે જે કહેશો તે જ હું કરીશ. દર્શન થતાંની સાથે જ અર્જુને મુક્ત થઈ જવું જોઈતું હતું. વાસ્તવમાં અર્જુનને જે થવાનું તે થઈ ગયું. પરંતુ શાસ્ત્ર ભવિષ્યમાં આવનારી પેઢીને માટે હોય છે. તેનો ઉપયોગ તમારા સૌના માટે જ છે.)

संजय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

આમ મેં વાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુન (અર્જુન એક મહાત્મા છે યોગી છે, સાધક છે, નહિ કે કોઈ ધનુર્ધર, જે મારવા માટે ઊભો છે) આથી મહાત્મા અર્જુનના આ વિલક્ષણ અને રોમાંચકારી સંવાદને સાંભળ્યો. એનામાં સાંભળવાની ક્ષમતા કેવી રીતે આવી ? આગળ કહે છે –

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्काथयतः स्वयम् ॥७५॥

શ્રી વ્યાસજીની કૃપાથી તેમણે આપેલી દિવ્ય દ્દષ્ટિથી મેં આ પરમ ગોપનીય યોગને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રત્યક્ષ કહેતા સાંભળ્યા છે. સંજય શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વર માને છે, જે સ્વયં યોગી છે અને બીજાને પણ યોગ પ્રદાન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે તે યોગેશ્વર છે.

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેશવ અને અર્જુનના આ પરમ કલ્યાણકારી અને અદ્‌ભુત સંવાદને ફરીથી યાદ કરીને હું વારંવાર આનંદ અનુભવું છું. આથી આ સંવાદનું હંમેશાં સ્મરણ કરવું જોઈએ અને તે જ સ્મૃતિથી પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. હવે તેમના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરીને સંજય કહે છે –

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

હે રાજન્ ! ભગવાનના (જે શુભાશુભ બધાંનું હરણ કરીને સ્વયં પોતે શેષ રહે છે તે હરિના) અતિ અદ્‌ભુત રૂપને વારંવાર યાદ કરીને મારા મનમાં આશ્ચર્ય થાય છે અને હું વારંવાર આનંદિત થઈ જાઉં છું. પ્રભુનું સ્મરણ વારંવાર રટણ કરવાની વસ્તુ છે. અંતમાં સંજય પોતાનો નિર્ણય આપે છે.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

રાજન્ ! જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુન (ધ્યાન જ ધનુષ્ય છે, ઇન્દ્રિયોની દઢતા જ ગાંડીવ છે. અર્થાત્ સ્થિરતા રાખીને ધ્યાન ધરવાવાળો મહાત્મા અર્જુન) છે ત્યાં જ શ્રી – ઐશ્વર્ય વિજય છે, હાર નહિ, દૈવી વિભૂતિ અને આ ચર સંસારમાં અચળ રહેનારી નીતિ છે. એવો મારો મત છે.

આજે ધનુર્ધર અર્જુન તો છે નહિ. આ નીતિ, વિજયવિભૂતિ તો અર્જુન સુધી જ મર્યાદિત રહી ગઈ ? શું તે ક્ષણિક અર્થાત્ (તત્કાળ નાશ પામનારી) હતી ? આ તો દ્વાપરમાં જ સમાપ્ત થઈ ગઈ ? પરંતુ આ વાત નથી. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું કે હું દરેકના હૃદયમાં વાસ કરું છું. તમારા હૃદયમાં પણ તે જ છે. અનુરાગ જ અર્જુન છે. અનુરાગ તમારા અંતઃકરણની, પ્રભુને પામનારી લગનનું નામ છે. જો આવો અનુરાગ તમારામાં છે તો સદાયે તમારો વાસ્તવિક વિજય છે અને અચળ સ્થિતિ આપનારી નીતિ પણ સદા માટે રહેશે, નહિ કે ક્યારેક હતી. જ્યાં સુધી પ્રાણી રહેશે, પરમાત્માનો નિવાસ તેમના હૃદયમાં રહેશે. વિકળ આત્મા તેને પામવા માટે સદા ઉત્સુક રહેશે અને તેમાંથી જેના પર હૃદયમાં તેને પામવાનો અનુરાગ જાગશે તે જ અર્જુનની કક્ષાવાળો ભક્ત હશે. કારણ કે અનુરાગ જ અર્જુન છે. આથી, માનવમાત્ર તેનો સાક્ષી બની શકે છે.

નિષ્કર્ષ :

ગીતાનો આ અંતિમ અધ્યાય છે. શરૂઆતમાં જ અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે પ્રભુ, હું ત્યાગ અને સંન્યાસનો ભેદ અને સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આ પર પ્રચલિત ચાર મતોની ચર્ચા કરી હતી, એમાંથી એક યોગ્ય પણ હતો. આને મળતો નિર્ણય શ્રીકૃષ્ણે દર્શાવ્યો કે દાન, યજ્ઞ અને તપ કોઈ પણ કાળે ત્યાગી શકાય તેમ નથી. તે ઇચ્છા રાખનારાઓને પણ પવિત્ર કરવાવાળા છે. આ ત્રણેયનો સ્વીકાર કરીને આનાથી વિરોધી વિકારોનો નાશ કરવો જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે. આ જ સાત્ત્વિક ત્યાગ છે. ફળની ઇચ્છાની સાથે કરેલો ત્યાગ એ રાજસી છે અને મોહવશ નિયત કર્મનો ત્યાગ કરવો તામસી છે અને સંન્યાસ ત્યાગની ચરમ સીમા (અવસ્થા) છે. નિયત કર્મ અને ધ્યાનજનિત સુખ સાત્ત્વિક છે. ઇન્દ્રિયો અને વાસનાઓનો ભોગ રાજસી છે અને સંતોષજનક અન્નની ઉત્પત્તિ વગરનું દુઃખદ સુખ તામસી છે.

મનુષ્યમાત્ર શાસ્ત્રને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ કાર્ય થવામાં પાંચ કારણો છે. કર્તા (મન) પૃથક્ પૃથક્ કરણ (જેના દ્વારા થાય છે. જો શુભ થાય તો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ-દમ-કરણ છે. અશુભ થાય તો કામ, ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ વગેરે કારણ હોય) વિવિધ પ્રકારની ઇચ્છાઓ તો અનંત છે. બધી પૂરી થઈ શકતી નથી. કેવળ એ ઇચ્છા પૂરી થાય છે કે જેની સાથે આધાર મળી જાય છે. ચોથું કારણ છે આધાર (સાધન) અને પાંચમો હેતુ છે — દૈવ (પ્રારબ્ધ કે સંસ્કાર). દરેક કાર્ય થવામાં આ પાંચ કારણો જ છે. છતાં પણ જે કૈવલ્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને કર્તા માને છે, તે મૂર્ખબુદ્ધિવાળા યથાર્થ નથી જાણતા. અર્થાત્ ભગવાન નથી કરતો, જ્યારે પાછળ કહેલું છે કે અર્જુન, તું નિમિત્તમાત્ર બનીને ઊભો રહે. કર્તા-હર્તા તો હું છું. અંતમાં તે મહાપુરુષનો આશય શો છે ?

વાસ્તવમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે એક આકર્ષણસીમા છે. જ્યાં સુધી માણસ પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન કરે છે. ત્યાં સુધી તેને પ્રેરણા આપે છે અને જ્યારે તે ઉપર જઈને ભગવાનમાં સમર્પિત થઈ જાય છે ત્યારે તે ઇષ્ટ

હૃદયપ્રવેશમાં રથી (સારથિ) થઈ જાય છે, પછી બધું ભગવાન કરે છે. આવા સ્તર ઉપર અર્જુન હતો, સંજય પણ હતો અને બધાને માટે આ કક્ષામાં પહોંચવાનું વિધાન છે. માટે કોઈ અનુભવી મહાપુરુષ (સદ્‌ગુરુ)ના સાંનિધ્યમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ચોથી વાર લઈને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું. ઇન્દ્રિયોનું દમન, શમન, શાંતિ, એકાગ્રતા, શરીર-વાણી અને મનને ભક્તિ મુજબ તૈયાર કરવું. દૈવી જાણકારીનો સંચાર, ઈશ્વરના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ વગેરે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનારી યોગ્યતાઓ બ્રાહ્મણ શ્રેણીનાં કર્મો છે. શૌર્ય, પીછે હઠ ન કરવી, બધા ભાવો પર સ્વામીભાવ, કાર્યમાં રત રહેવાની દક્ષતા વગેરે ક્ષત્રિય શ્રેણીનાં કર્મો છે. ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ, આત્મિક સંપત્તિની વૃદ્ધિ વગેરે વૈશ્ય વર્ગનાં કર્મો છે અને પરિચર્યા શૂદ્ર વર્ગનું કર્મ છે. શૂદ્રનો અર્થ જાતિવિશેષ નથી. શૂદ્રનો અર્થ છે અલ્પજ્ઞ. અલ્પજ્ઞ સાધક નિયત કર્મના ચિંતનમાં બે કલાક બેસીને દસ મિનિટ પણ પોતાનામાં રહી શકતો નથી. શરીર જરૂર બેઠું છે, પરંતુ જે મનને ટકાવી રાખવાનું છે તે મન તો હવા સાથે વાતો કરે છે. આવા સાધકનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય ? તેણે તેનાથી ઉચ્ચ કક્ષા ધરાવતી વ્યક્તિઓની અથવા તો સદ્‌ગુરુની સેવા કરવી જોઈએ. ઉચ્ચ કક્ષાનો વિદ્યાર્થી પણ નીચલી કક્ષાના વિદ્યાર્થીને ભણાવી શકે છે. ધીમે ધીમે તેઓમાં પણ સંસ્કારોનું સિંચન થશે અને પછી ગતિ પકડી લેશે. આથી આ અલ્પજ્ઞનું કર્મ સેવાથી જરૂર થાય છે. કર્મ એક જ છે. નિયત કર્મ, ચિંતન તેના કર્તાના ચાર વર્ગ – શ્રેણી છે. અતિઉત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિમ્ન. અને તે જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર છે. મનુષ્ય પ્રમાણે નહિ, પરંતુ ગુણોના માધ્યમથી કર્મને ચાર ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. ગીતાનો વર્ણવૃત્તાંત આમાં જ છું.

તત્ત્વ વિશે સ્પષ્ટતા કરતાં તેમણે કહ્યું કે અર્જુન, તે પરમ સિદ્ધિની વિધિ હું બતાવીશ, કે જે જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠા છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ,

ધારાવાહી ચિંતન તથા ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ વગેરે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનારી બધી જ યોગ્યતાઓ જ્યારે પરિપક્વ થાય છે. કામ, ક્રોધ, મોહ, રાગ-દ્વેષ વગેરે પ્રકૃતિમાં રહેનારી પ્રવૃત્તિઓ જ્યારે પૂર્ણ રીતે શઆંતિ થઈ જાય છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ બ્રહ્મને જાણવા લાયક થઈ જાય છે. તે જ યોગ્યતાનું નામ પરાભક્તિ છે. પરાભક્તિ દ્વારા જ તે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણી શકે છે. તત્ત્વ શું છે ? તો બતાવ્યું કે, હું જે છું. જે વિભૂતિઓથી યુક્ત છું, તેને જાણે છે, અર્થાત્ પરમાત્મા જે છે તે અવ્યક્ત, શાશ્વત, અપરિવર્તનશીલ, અલૌકિક ધર્મવાળો છે. તેને જાણે છે અને જાણીને તત્કાળ તે મારામાં સ્થિત થઈ જાય છે. આથી તત્ત્વ છે – પરમતત્ત્વ, નહિ કે પાંચ-પચીસ તત્ત્વો. પ્રાપ્તિ થવાની સાથે જ આત્મા એ જ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે અને તે જ ગુણધર્મોથી યુક્ત થઈ જાય છે.

તત્ત્વ, પરમાત્મા અથવા ઈશ્વરનો વાસ બતાવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે અર્જુન, ઈશ્વર બધા જ મનુષ્યોના હૃદયમાં વાસ કરે છે. પરંતુ માયારૂપી યંત્રમાં બેસીને લોકો તેમાં ભટકી રહ્યા છે. તેથી મને જાણી શકતા નથી. આથી અર્જુન, તું હૃદયમાં વસેલા તે ઈશ્વરના શરણે જા, તેનાથી પણ એક રહસ્યમય વાત એ છે કે મન, કર્મ, વચનથી તું મારા શરણમાં આવી જા. બધા જ ધર્મોને ત્યાગી દઈશ તો બધા જ ધર્મોની યોગ્યતા તારામાં આવી જશે પરિણામે હું તને પ્રાપ્ત થઈશ, તું મને પ્રાપ્ત થઈશ. આ રહસ્ય અનધિકારીને કહેવું ન જોઈએ અને જે ભક્ત નથી તેને પણ ન કહેવું જોઈએ. પરંતુ જે ભક્ત છે તેને અવશ્ય કહેવું જોઈએ. એનાથી અંતર રાખે તો પછી કલ્યાણ કેવી રીતે થાય ? અંતમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું, અર્જુન, મેં તને જે કંઈ કહ્યું તે બધું તે સાંભળ્યું ? સમજ્યો ? તારો મોહ નાશ પામ્યો કે નહિ ? અર્જુને કહ્યું, ભગવાન મારા મોહનો નાશ થયો છે. મારામાં હવે સ્મૃતિનો સંચાર થવા લાગ્યો છે. તમે જે કાંઈ કહો છો તે જ સત્ય છે અને હવે હું તે જ કરીશ.

જેણે આ બંનેનો સંવાદ સારી રીતે સાંભળ્યો છે તે સંજય પોતાનો નિર્ણય આપે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ મહાયોગેશ્વર અને અર્જુન એક મહાત્મા છે. તેમનો વાર્તાલાપ (સંવાદ) વારંવાર સ્મરણ કરીને હું આનંદ અનુભવી રહ્યો છું. આથી તેમનું સ્મરણ કરતાં રહેવું જોઈએ. ધ્યાન ધરતાં રહેવું જોઈએ. જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, જ્યાં અર્જુન છે ત્યાં જ લક્ષ્મી (શ્રી) છે. વિજયવિભૂતિ અને ધ્રુવનીતિ પણ ત્યાં જ છે. દુનિયાની જે નીતિ આજે છે તે કાલે બદલાશે, પરંતુ પરમાત્મા તો ધ્રુવ છે. પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનાર ધ્રુવનીતિ પણ તે જ છે. જો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને દ્વાપરયુગની વ્યક્તિ-વિશેષ માની લઈએ તો, આજે નથી અર્જુન કે નથી શ્રીકૃષ્ણ, તમને ના વિજય મળવો જોઈએ ન તો વિભૂતિ ! ત્યારે તો ગીતા તમારા માટે વ્યર્થ છે. પરંતુ નહિ શ્રીકૃષ્ણ એ યોગી હતા. અનુરાગથી ભરેલા હૃદયવાળા મહાત્મા જ અર્જુન હતા. તેઓ સદાયે રહેતા હતા અને રહેશે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે હું તો અવ્યક્ત છું. પરંતુ જે ભાવને હું પ્રાપ્ત કરું છું તે ઈશ્વર બધા જ હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. તે સદેહ છે અને રહેશે. બધાએ તેના શરણે જવાનું છે. શરણે આવનાર જ મહાત્મા છે, અનુરાગી છે. અનુરાગી જ અર્જુન છે. તેના માટે કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષના શરણમાં જવું આવશ્યક છે, કારણ કે તેઓ જ તેના પ્રેરક છે.

આ અધ્યાયમાં સંન્યાસનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું કે સર્વસ્વનો ત્યાગ જ સંન્યાસ છે. કેવળ ભગવા ધારણ કરી લેવા એ જ સંન્યાસ નથી. પરંતુ તેની સાથે એકાંતમાં રહીને નિયતકર્મને પોતાની શક્તિ સમજીને અથવા તો સમર્પણની સાથે સતત પ્રયત્નો કરવા અનિવાર્ય છે. પ્રાપ્તિની સાથે સંપૂર્ણ કર્મોનો ત્યાગ જ સંન્યાસ છે, જે મોક્ષનો પર્યાય છે. તે જ સંન્યાસની પરાકાષ્ઠા છે.

ૐ **तत्सदिति श्रीमद्‌भागवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यााायं योगशास्त्रे श्रीकृष्णाअर्जुनसंवादे संन्यास योगो नाम अष्टदशोऽध्यायः ॥१८॥**

આમ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં સંન્યાસ યોગ નામનો અઢારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये संन्यास योगो नाम अष्टदशोऽध्यायः ॥१८॥

આમ શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં સંન્યાસ યોગ નામનો અઢારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥